

НАСИЛЬСТВО ЯК ЯВИЩЕ СУЧАСНОГО СВІТУ: Соціальний та культурно-історичний виміри

Анатолій Єрмоленко

Ресентимент і гіbris у контексті стратегії насильства та комунікації порозуміння

Проблематика насильства вкрай важлива для сьогоденної доби, коли ескаляція насилля останнім часом набуває нових форм і методів у вигляді тероризму, застосування не тільки зброї масового враження, а й зброї «масового вжитку», на яку перетворюються речі, здавалось би, далекі від насильства: вантажівки, автобуси, потяги, літаки і навіть заміновані людські тіла. Зростає також обсяг невмотивованого насильства: у сім'ї, міжособистісних і міжгендерних взаєминах, стосунках між дітьми і між поколіннями. Насильство поширюється й у міжконфесійних відносинах «постсекулярного суспільства», коли розпалюються «релігійні війни», що, як вважалося, відійшли в історію. «Світ насильства» стає дедалі жорстокішим, підступнішим і жахливішим, що є викликом і загрозою «світу свободи», загрозою «свободному суспільству, засадниченому гідністю людини і правовою державою»¹. Насильство є загрозою не тільки свободі та гідності людини, а й загрозою її природному праву на життя.

У політичній площині дедалі більше стає «нелегітимного насильства». Свого часу Макс Вебер у

© А. ЄРМОЛЕНКО,
М. В'ЄВЙОРКА,
О. БІЛИЙ,
С. ПРОЛЕЄВ,
В. ОМЕЛЬЯНЧИК,
Ф. ХОСРОХАВАР,
Є. БИСТРИЦЬКИЙ,
С. ЙОСИПЕНКО,
2019

---

¹ Бьолер, Дитрих (2017). Розмисли щодо нашого осереддя в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз. *Філософська думка*, 2, 54.

другій доповіді перед студентами Мюнхена «Політика як покликання і професія» із серії доповідей «Духовна праця як покликання і професія», погоджуючись із положенням Льва Троцького про монополію держави на фізичне насильство, зауважує, що держава повинна мати «*монополію на легітимне фізичне насильство*»². Проте останнім часом і у нас, і у світі посилюється ескалація саме нелегітимного насильства, що проявляється не тільки у вигляді зростання терористичних актів у світі, а й у вигляді створення парамілітарних формувань, приватних армій, озброєних «громадських рухів» тощо.

Слід зазначити, що насильство певною мірою є онтологічною даністю, пов'язаною з природною «волею до життя» людини, зумовленою її біологічною конституцією. Людина як природна істота завжди боротиметься за своє «місце під сонцем», конкуруючи і з іншими живими істотами, і з іншими людьми. Альберт Швайцер досить красномовно окреслив цю далеко не ідеальну картину буття в світі: «Світ — це жахлива вистава самосуперечності волі до життя. Буття стверджує себе за рахунок іншого життя, одне знищує друге»³. І в цьому світі боротьби за виживання немає ідилії. Цей природний світ доволі жорстокий. Жити за рахунок іншого життя є організаційним принципом природи, не виключаючи й людину як *природну* істоту. «І я також, — продовжував Швайцер, — підпорядкований самосуперечності волі до життя. Моє існування перебуває в конфлікті з тисячами видів. Необхідність знищувати життя і завдавати йому шкоди властива й мені»⁴.

Як жива істота людина мусить перетворювати світ, пристосовуючи його до своїх потреб. Адже одним із її визначень є те, що називається предметно-перетворювальною діяльністю, що з часів Аристотеля постає як *poesis* (дав.-гр. ποιησις — «творчість» від ποιέω — «роблю», «творю»), до чого належить і ремесло, і мистецтво, і власне поезія. А будь-яка предметно-перетворювальна діяльність (від матеріального виробництва до образотворчого мистецтва) так чи так руйнує навколишній світ, вносить у нього ентропію. Представники філософської антропології, зокрема Арнольд Гелен, наголошували, що праця, цілераціональна (інструментальна) дія є однією з визначальних ознак людини. Оскільки первинною, архетиповою формою такої дії є полювання чоловіків, то це — «чоловіча раціональність» *homo faber*, спрямована у зовнішній світ.

Такий інструментальний розум скерований на досягнення певних цілей за допомогою застосування відповідних засобів. Цілераціональна дія структурована за схемою *ціль—засіб—результат*, відтворюючи каузальні зв'язки в природі на основі інструментального знання науки в сенсі *saens* (*scientia*).

² Weber, Max (1919). *Geistige Arbeit als Beruf. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund. Zweiter Vortrag: Max Weber. Politik als Beruf* (S. 4). München, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.

³ Швейцер, А. (1992). *Благоговение перед жизнью* (с. 219). Москва: Прогресс 1992.

⁴ Там само.

Це відношення людини до світу як до об'єкта, це S-O — відношення. У його основі лежать інтереси людини, спрямовані на самоствердження, володіння, розпорядження предметами, панування над речами та підкорення світу. Світ людини постає довкіллям (Umwelt), частиною універсуму, редукованою до можливостей забезпечення виживання та існування людини як матеріальної біологічної істоти.

Коли ця парадигма транспонується на взаємодію людей, вона постає у вигляді стратегічної дії як соціальної форми цілераціональності, граничним проявом якої є війна. Адже саме поняття «стратегія» (дав.-гр. στρατηγία) означає похід, війна. В основі стратегічної дії, скористаймося метафорикою Фридриха Ніцше, є «воля до влади», складниками якої є тиск, примус, експансія і, урешті-решт, насильство. Адже насильство — це застосування силових засобів, фізичного, психологічного, ідеологічного, вербального тиску за допомогою прямої дії, або погроз її застосування, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не в змозі чинити опір, тобто будь-яке застосування сили щодо беззахисних. Тому протилежністю насильства є бизсилля. І вся історія існування народів і людства, починаючи принаймні з біблійної наративу про вбивство Авеля Каїном, свідчить про те, що війни, агресії, революції, терор, на жаль, завжди були невіддільним складником людської історії.

Проте так само онтологічною даністю людини є інтеракція, спілкування, комунікація, діалог, що утворюють топос «волі до взаємності», за метафорикою Ніцше. Цей топос взаємності постає як S-S-відношення до світу, спрямованого на досягнення порозуміння, що узасадничує парадигму *homo sapiens*, для якої світ є не просто довкіллям, а насамперед — універсумом, що містить у собі не тільки реальний, а й ідеальний світи. Ідеальний світ — це світ без насильства, без будь-якого примусу і тиску. У генезі людства така парадигма людини виникає разом із неолітичною революцією, коли полювання як первинна форма інструментальної дії поступається культивуванню рослин і тварин, що є основою для комунікативної дії. Це «жіноча раціональність» практичного розуму, у термінах Аристотеля — сфера *praxis* (дав.-гр. πράξις — «діяльність») як свободної дії людини, серцевиною якої є етос, де мова й мовлення набувають пріоритетного значення. Така парадигма розвивається за часів «високих культур», набуваючи свого розвиненого прояву в світоглядних рухах історичної доби, яку Карл Ясперс назвав «осьовим часом».

Виникаючи в «осьових рухах», головним імпульсом яких, на думку Шмуеля Айзенштадта, було «прагнення трансценденції»⁵, це прагнення набуває важливого значення в світових релігіях, в античному ідеалізмі, у середньовічному реалізмі. Тема трансценденції, трансцендентного і транс-

---

⁵ Eisenstadt, Sh.N. (1987). Die Bedingungen für die Entstehung der Kulturen der Achsenzeit. In: Sh. N. Eisenstadt (Hrsg.). *Kulturen der Achsenzeit. Ihre Ursprünge und ihre Vielfalt* (S. 13). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

цендентального є ключовою для класичного німецького ідеалізму, а з огляду на комунікативний поворот у сучасній філософії вона набуває нових вимірів у філософії мовлення, трансцендентальній прагматиці, етиці дискурсу. Вихід за межі емпіричного світу, здатність дистанціювати себе стосовно фактичного і здатність передувати світу контрфактичного є атрибутивним визначенням людини, що великою мірою формується за допомогою уяви, уявлення та фантазії. Отже, трансцендування пов'язано також з виникненням сфери контрфактичного.

Трансценденталізація як найважливіша ознака «осьових рухів» є універсальним явищем, яке можна зафіксувати у багатьох культурах, що дістало свій прояв у великих релігійних світоглядах, зокрема у вигляді «золотого правила» моральності, що виходить за межі партикулярних етосів та підносить людину до універсалістичної моралі. Адже вимога «І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само і ви чиніть їм» прориває вузький зміст простої взаємності як сфери фактичності і каузальності, зафіксованої у формулі «Як ти до мене, так і я до тебе», граничним проявом чого є «око за око, зуб за зуб», що містить у собі ще залишки каузальної детермінації дійсності.

Така трансценденталізація проявляється і в категоричному імперативі І.Канта, і в концепті трансцендентальної спільноти сучасної комунікативної філософії та етики дискурсу. Вона є умовою людської свободи, утворюючи інтелігібельний світ ідеальних сутностей. Ідеальні сутності як регулятиви на рівні суспільства постають у вигляді симетричних відносин і стосунків між людьми, утворюючи сферу контрфактичності, в якій немає панування, примусу і насильства. І вся духовна історія людства свідчить про прагнення принаймні в уяві побудувати такий ідеальний світ та ідеальне суспільство. У гносеології це означає визнання істини як регулятивної ідеї, з якою без примусу міг би погодитись будь-хто. Цей топос розуміння і порозуміння є топосом ненасильства. Адже не можна примусити когось щось зрозуміти або з кимось порозумітись. В етиці це означає визнання іншої людини як рівноправного суб'єкта, гідного уваги і поваги. На рівні суспільства це означає визнання рівноправних і справедливих відносин як регулятивного принципу, що утворює можливість солідарності й соціальної інтеграції в суспільстві.

Важливими поняттями, які формують поле «волі до влади», а відповідно й насильства і безсилля, є такі поняття, як ресентимент і гібрис. Ці феномени віддзеркалюють асиметричні взаємини між людьми, спільнотами та суспільствами. Явище, що його Ф. Ніцше назвав поняттям *ressentiment*⁶, є проявом безсилля як «відкладеної реактивної відповіді на кривду» в умовах, коли немає можливості віддати належне, як надкомпенсація комплексу меншовартості. Ресентимент — це перетворена форма універсалізації взаєм-

⁶ Ніцше, Ф. (1990). К генеалогии морали. В: *Сочинения: в 2-х т.* (т. 2, с. 426). Москва: Мысль.

ності, що позначається незреалізованою інтенцією пригнобленого, скривдженого та приниженого, який, не маючи змоги помститися (актуальна взаємність, за принципом: «як ви до мене, так і я до вас»), переносить можливість воздаяння за кривду в інший світ, чекаючи слушної нагоди реалізувати його. Ресентимент — це уявна відплата, граничною формою якої є помста, проте вона може позначатись і реальною дією як, скажімо, у ситуації тероризму, коли ресентимент перетворюється на гібрис.

Ресентимент породжує гібрис (дав.-гр. ὕβρις «зухвалість»). Гібрис є продовженням ресентименту у вигляді таких проявів, як зарозумілість, пиха, гіпертрофоване самолюбство, зверхність, постаючи механізмом сублімації комплексу меншовартості як складника і похідної ресентименту. І, як показав Макс Шелер у праці «Ресентимент у структурі моралей», така уявна відплата може перетворюватись на реальну, скажімо, у робітничому русі. Причому прагнення зруйнувати «увесь світ насильства» постає не тільки прагненням втілити утопію в життя «тут і тепер», а й призводить до набагато жажливіших форм «світу насильства». Таким чином, гібрис є породженням ресентименту, що проявляється і на особистісному рівні (Вільгельм II, Адольф Гітлер, Владімір Путін), і на соціальному рівні: класу, раси, нації, держави, цивілізації, як це показав Арнольд Тойнбі.

За приклад гібрису можуть правити комунізм, фашизм, націонал-соціалізм, різні форми релігійного радикалізму. Адже в основі комуністичної ідеї лежить ресентимент пригнобленого пролетаріату; націонал-соціалістичний ресентимент виникає внаслідок приниження німців після поразки у Першій світовій війні та Версальського договору; фашизм виникає внаслідок загострення соціального питання і дискредитації соціалістичних ідей в Італії після Першої світової війни; ресентимент «руського мира» є наслідком краху Радянського Союзу як «найбільшої катастрофи XX сторіччя і справжньої драми для російського народу» (Путін).

Ресентиментна свідомість породжує реваншистське прагнення «встати з колін», що проявляється в марксистсько-ленінській ідеології всесвітньо-історичної місії пролетаріату («хто був ніким, той стане всім»), яка пов'язує визволення пролетаріату не тільки з утопією безкласового комуністичного суспільства, а й із безпосереднім його втіленням, онтологізуючи майбутнє засобами примусу, фізичного насильства і терору. Ресентимент ідеології націонал-соціалізму трансформується в гібрис ідеї переваги й панування германської нації арійської раси. Ресентимент ісламського радикалізму втілюється в прагненні всесвітнього панування вірних (мусульман) над невірними (християнами).

Ресентимент розпаду Радянської імперії проявляється в ідеї світового панування Росії як глобальної експансії «руського мира» шляхом застосування найсучасніших засобів насильства, від гібридних війн до розв'язання світової війни і «перетворення Америки на радіоактивний попіл» (Дмитрій Кісельов). Таке ресентиментальне намагання реваншу через поширення цієї

ідеології на втрачені території і світ у цілому є гібрисним прагненням відновити імперію. Гібрисна ідеологія «руського мира» цілковито ресентиментна, вона є невіддільним складником ресентименту і породжена ним.

І сьогоднішній тероризм, великою мірою породжений новим націоналізмом, у багатьох його проявах є похідною ресентименту, а гібрис є його невіддільним складником. Як породження безсилля, не в змозі чинити адекватний опір «з відкритим забралом», терорист за всіма правилами конспірології застосовує інші, прихованіші, зухваліші й підступніші форми насильства: заміновані вантажівки спрямовує на беззахисних людей, бомби підкладає в супермаркетах, літаки скеровує на офісні центри тощо. Його фанатизм проявляється у зневазі, ба більше, підриві громадського дискурсу засобами цифрових технологій.

Отже, ресентимент-гібрис у цьому випадку проявляється в створенні гібридної реальності, підсиленої цифровими технологіями: гібридної політики, гібридної ідеології, гібридної війни. Урешті-решт це гібридизація світу загалом. Адже гібрид (від лат. *hybrida* — помісь) своєю чергою походить від гібрис (дав.-гр. ὑβρις), оскільки ще від давньогрецької міфології гібрид як поєднання непокерованого є проявом зухвалості, пов'язаної з порушенням волі богів.

Слід зазначити, що у сучасній науковій літературі поняття «гібрид» здебільшого має ціннісно-нейтральний зміст, адже світ фактичності певною мірою завжди гібридний, він не може розвиватись без культурних, економічних, світоглядних запозичень. Такі запозичення відбуваються і в історії ідей та ідеологій, як це показав Володимир Єрмоленко у книжці «Плинні ідеології»⁷. І коли певні явища переносяться на ґрунт іншої культури, вони перетворюються, трансформуються і деформуються, набуваючи інших конотацій. Така історична герменевтика може змінювати первинні сенси того чи того соціокультурного явища, як це нерідко відбувалося з різними світоглядними та ідеологічними утвореннями, зокрема з християнством, марксистом тощо⁸.

Проте останнім часом соціальний зміст цього поняття дедалі більше набуває негативних конотацій. Згадаймо, латинське слово «*hybrida*» походить від давньогрецького «*ὑβριδικά*», що первинно означало «безчинство», «кровозмішання». Значення цього слова своєю чергою походить від давньогрецького «*ὑβρις*» (нестриманість, позашлюбна дитина, інцест тощо), близького до гібрис, що мало явне ціннісно-негативне забарвлення, тому це явище піддавалось осуду. У давньому Римі «гібридами» називали дітей, народжених від римлян та не-римлянок, що також засуджувалось. Це явище «кровозмішування» в повсякденній мовній практиці дійшло й до наших днів у та-

⁷ Єрмоленко, Володимир (2017). *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX — XX століть*. Київ: Дух і літера.

⁸ Бердяев, Н.А. (1990). *Истоки и смысл русского коммунизма*. — Москва: Наука.

ких лайливих словах, як «байстрюк», «виродок» тощо, що також свідчить про негативне ставлення до нього і піддавалось осуду.

Таким чином, поняття «гібрид» має й негативні конотації. Тому такі явища, як «гібридна політика», «гібридна ідеологія», «гібридна війна», також мають негативний зміст. Ці гібридні феномени як «байстрюки» й «виродки» утворені від «кровозмішування» різних релігійних, ідеологічних, політичних світоглядів, вони спрямовані на приховування справжніх змістів. Для цього використовуються також постмодерністські концепти «постправди», «постістини», «постзнання», що утворюють і виправдовують симулятивну реальність. І якщо попередня філософська думка переймалась тим, щоб отримати істинне знання, викриваючи хибні гадки («печери» Платона, «ідоли» Ф. Бекона, «перетворені форми» К. Маркса, «викривлені комунікації» Ю. Габермаса), концепти «симулякрів» заперечують вірогідне, об'єктивне та загальнозначуще знання, мовляв, «за симулякрами ніщо вже не стоїть». Ще небезпечнішими ці концепти постають у площині моральних належностей у вигляді «постморалі», «постдобра», «постчеснот» тощо, коли етичні норми та цінності плюралізуються і релятивізуються, втрачаючи загальнозначущий зміст, що призводить до партикуляризму, контекстуалізму та нігілізму за принципом; «якщо Бог помер, то все дозволено».

У цьому плані гібридна ідеологія «руського мира» є не просто еклектичним поєднанням різних релігійних вірувань, політичних ідеологій та світоглядних уявлень. Адже у ній поєднані, здавалось би, непоеднувані речі: ідея третього Риму і комунізм, православний фашизм та ідея унікальності та переваги євразійської цивілізації як «особливого історичного шляху» Росії. Вона також спрямована на те, щоб приховати істинні смисли російського імперіалізму, так само як комуністична ідея була прихованою формою російського націонал-соціалізму. Увесь цей гібрид є проявом гібрису — пихатості та зарозумілості цілої держави і цілого народу. Гібрис є засобом політичного виправдання та ідеологічної легітимації імперіалістичної експансії та світового панування, проте своїм джерелом має ресентимент «вічного відставання» і «вічного наздоганяння» і призводить урешті-решт до «блукання колом».

Гадаю, тенденції, які ми спостерігаємо у Європі останнім часом, зокрема активізацію правих сил та партикуляризацію сфери етичного на тлі соціального, міжетнічного і міжрелігійного напруження в суспільстві, є досить тривожним і небезпечним явищем сучасної історичної доби. На жаль, у цьому випадку експлуатується концепція «зіткнення цивілізацій» Самуеля Гантингтона⁹, що врешті-решт є реліктом Гобсової концепції «війни всіх проти всіх» на світовому рівні, виправдовуючи насильство в глобальному масштабі. Проте такий «цивілізаційний підхід» Гантингтона, особливо сто-

---

⁹ Huntington, Samuel Philips (1996). *The Clash of Zivilisation and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.

совно України, не справдився, він якраз і дав привід Росії розпочати війну з Україною, спираючись на ідеологеми «руського мира», укорінені в «духовних скрепах» єдиної східно-православної цивілізації. І такий підхід не залишив би нам іншого вибору, окрім того, щоб стати заручником імперської політики Росії. Ця концепція хибна не тільки стосовно України, а й світу загалом. Тому її було піддано критиці і у книжці Амартії Сена¹⁰, і в одному з останніх інтерв'ю Юргена Габермаса¹¹, адже вона є ідеологічним виправданням загострення міжкультурних суперечностей та напруження між народами і, врешті-решт, призводить до ескалації насильства в світі.

Виникає питання щодо того, якою мірою можна протидіяти цим тенденціям, як чинити опір насильству, а врешті-решт, якою мірою «воля до влади» може бути приборкана «волею до взаємності» або якою мірою насильство може бути поставлено під контроль спільними зусиллями людства через досягнення порозуміння. Звісно, коли в тебе стріляють, складно вести перемовини, годі вже казати про досягнення порозуміння, до того ж, коли насильство відбувається в прихованих формах: у вигляді вербального, інформаційного та ідеологічного насильства.

У термінології Макса Вебера, це питання про взаємодію формальної та матеріальної раціональностей, або сфери інтересів і сфери цінностей. У сьогоднішній термінології — це питання про взаємодію стратегічної та комунікативної раціональностей. Це означає, що інструментальна та системна раціональності мають бути підпорядковані нормам і цінностям, обґрунтованим в раціональному дискурсі зрілих громадян. Дискурс як аргументативна форма комунікації спирається на концепт ідеальної комунікації, ознаками якої є відкритість і відсутність примусу, тобто симетричні відносини в суспільстві, в якому діє єдиний примус — «примус вагомішого аргументу» (Габермас). Дискурс є сучасною формою легітимації та забезпечення монополії держави на примус і насильство. Ба більше, аргументативний дискурс у поєднанні з громадським дискурсом в умовах кризи демократії, появи різного штибу «симулятивної демократії», постає також передумовою й невіддільним складником розвитку інституцій прямої демократії в її деліберативному прояві.

Єрмоленко, Анатолій — член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філософських наук, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

---

¹⁰ Amartya, Sen (2007). *Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kulturen gibt*. München: C. H. Beck.

¹¹ Habermas, J. (2018). «For God's sake, spare us governing philosophers!». Interview. Retrieved from: / https://elpais.com/elpais/2018/05/07/inenglish/1525683618_145760.html